

Tekstgenres en taalgebruik: passieven in bijsluiters

JUDITH VOS & ARIE VERHAGEN

Tekstgenres en taalverschijnselen hebben een spannende relatie met elkaar. Een tekstgenre, zoals 'voorlichtingsbrochure', 'beleidsnota', 'journalistiek achtergrondverhaal' bestaat uit een cluster van kenmerken, waarvan er niet één definiërend is voor het genre in kwestie. Zelfs als het aantoonbaar is dat, bijvoorbeeld, de lijdende vorm significant vaker voorkomt in beleidsnota's dan in voorlichtingsteksten, en dat die verhouding ook goed te motiveren is, dan wil dat nog steeds niet zeggen dat elk geval van passief in een beleidsnota adequaat is, en evenmin dat elke passief in de voorlichtingstekst beter vervangen kan worden door een actieve formulering.

In omgekeerde richting geldt ook zoets. Zelfs als we een algemene formulering hebben voor 'de' functie van een stijlkenmerk zoals het passief, dan nog hebben we daarmee geen recept in handen om te kunnen beslissen of het passief van pas komt in een bepaald genre of niet. Zoals algemeen bekend heeft een voorschrift van het type 'Het passief is afstandelijk, dus in een beleidsnota mogen passieven wel' de charme van de eenvoud, maar daarmee houdt het nut ervan ook wel zo'n beetje op. In ieder concreet geval moet een schrijver telkens weer beoordelen of het al dan niet wenselijk is om enige afstandelijkheid te betrachten ten opzichte van de specifieke situatie waar een bepaalde zin over gaat. Het tekstgenre kan bij zo'n beoordeling een factor zijn, maar uiteindelijk betreft de beoordeling altijd die ene situatie. Er kunnen dus geen directe verbanden tussen stijlkenmerken en genres bestaan, omdat de beschreven gebeurtenissen en situaties er nu eenmaal altijd 'tussen' zitten, als het ware.

Dat betekent dat in principe voor elke afzonderlijke tekst apart bekeken moet worden hoe de relaties tussen een stijl-

kenmerk en het genre liggen – er is altijd ruimte voor nuttige arbeid van een tekstschrijver of redacteur. Toch zijn er soms wel vuistregels te formuleren, vooral als in een bepaald genre in het algemeen slechts een beperkt aantal *soorten situaties* aan de orde is. Een goed voorbeeld daarvan is wat Cornelis (1995, 1997) het 'afwisselingsprincipe' noemt in het geval van computerhandleidingen. In dat soort teksten wordt de grote meerderheid aan beschreven gebeurtenissen immers gevormd door enerzijds handelingen van de gebruiker en anderzijds handelingen van de computer of het besproken programma – gebeurtenissen met een uitermate beperkte verzameling handelende personen dus. Cornelis analyseert het Nederlandse passief als een grammaticale constructie die de algemene functie heeft de spreker/schrijver in staat te stellen een handeling te beschrijven *zonder* daarbij het perspectief van de handelende persoon in te nemen, d.w.z. zonder identificatie met die handelende persoon op te roepen (in eerdere afleveringen van *Tekst[blad]* heeft zij verschillende toepassingen van deze analyse laten zien). Gegeven het beperkte aantal handelende instanties in de meeste gebeurtenissen in een computerhandleiding, ligt, zo laat zij zien, het genoemde afwisselingsprincipe voor de hand: de handelingen van de gebruiker worden typisch in het actief beschreven (eventueel in de imperatief, in het geval van instructies), die van de machine of de software in het passief. Dat leidt tot formuleringen als de volgende:

(1) *Als u de titelbalk versleept, wordt de aanwijzer gevolgd door een gestippelde omtrek van het venster.*

(2) *Als de opstartschijf niet wordt gevonden, ziet u een knipperend vraagteken. In dat geval dient u een opstartschijf in de schijfleenheid te plaatsen of op de computer aan te sluiten.*

Schrijvers van computerhandleidingen blijken zich vooral in handleidingen voor enigszins gevorderde gebruikers behoorlijk consequent aan dit principe te houden, en er is ook enige experimentele evidentie dat het de efficiëntie en effectiviteit van de handleidingen vergroot (zie Cornelis 1997:167-180, ook voor aanvullingen en nuanceringen). In dit artikel willen wij nagaan of iets vergelijkbaars opgaat voor een ander genre van instructieve teksten: bijsluiters bij geneesmiddelen. Hiertoe hebben we 18 bijsluiters geanalyseerd. Een gedetailleerd verslag van dit onderzoek is te vinden in de doctoraalscriptie van Judith Vos (Universiteit Utrecht, 1998).

In bijsluiters valt eveneens een beperkt aantal handelende instanties te verwachten, maar meer dan in computerhandleidingen. Allereerst hebben we natuurlijk de patiënt en het geneesmiddel zelf. Maar daarnaast blijkt reeds uit een korte beschouwing van bijsluiters dat er systematisch nog enkele andere soorten instanties een rol spelen, zodat we het volgende complexere patroon krijgen:

- de patiënt/'beoogd' medicijngebruiker, tevens belangrijkste veronderstelde lezer van de tekst;
- het geneesmiddel;
- een arts (huisarts en/of specialist) die een rol als bewaker en adviseur speelt;
- de producent van het geneesmiddel, tevens verantwoordelijk voor de tekst.

Verder komen meer incidenteel ook nog andere participanten voor, zoals andere geneesmiddelen of werkzame stoffen (waarmee het onderhavige middel zou kunnen interageren), en het menselijk lichaam of delen daarvan. We beperken ons hier echter tot de vier zojuist genoemde instanties; die zijn duidelijk het belangrijkste.

Als de verklaring die Cornelis geeft voor de verdeling van passieven in computerhandleidingen klopt, wat zouden we op grond daarvan dan kunnen verwachten voor bijsluiters? Ten eerste kunnen we de patiënt en het geneesmiddel natuurlijk tot op zekere hoogte gelijkstellen aan respectievelijk de computergebruiker en de software uit het afwisselingsprincipe van Cornelis. We verwachten dan dat handleidingen van de patiënt, in het bijzonder instructies voor het gebruik van het geneesmiddel, verhoudingsgewijs weinig

tot niet in de lijdende vorm zullen zijn gesteld: de patiënt is immers de lezer, zodat het voor de hand ligt de lezer uit te nodigen zich juist met die rol te identificeren. En inderdaad treffen we in een ruime meerderheid van de gevallen (twee derde, dat wil zeggen 66%, van alle zinnen in de 18 bijsluiters die een handeling van de patiënt beschrijven) een actieve formulering aan. Enkele voorbeelden:

(3) *Decadron oogdruppels kunt u het best bij kamertemperatuur bewaren in de originele verpakking.*

(4) *Indien u een ziekte heeft die speciaal bij een vorige zwaargerschap erger werd, moet u dit aan uw arts mededelen.*

Toch komen er ook nogal vaak passieve formuleringen van gebruikershandelingen voor, namelijk in ongeveer een derde van de gevallen. Een voorbeeld:

(5) *Bij een vermoedelijke overdosering moet te allen tijde de behandelend arts gewaarschuwd worden.*

Daar komt nog bij dat van de handelingen van andere instanties dan de lezer/patiënt eveneens een meerderheid, namelijk 59%, ook in actieve zinnen wordt beschreven. Dat is weliswaar significant minder dan de 66% bij handelingen van de patiënt, maar toch wel heel veel.

Hoe zijn de passieve en actieve formuleringen van de lezers/patiënten en anderen verdeeld over verschillende functionele *onderdelen* van de bijsluiters? Om dat na te gaan hebben we gebruik gemaakt van de door Maes e.a. (1996) voorgestelde indeling in vier soorten informatie in bijsluiters bij geneesmiddelen. Deze zijn:

- a administratieve gegevens (naam, fabrikant, houdbaarheid, verpakkingsvorm etc.);
- b werkingsinformatie (werking, eigenschappen en samenstelling van het geneesmiddel);
- c risico-informatie (bijwerkingen en waarschuwingen met betrekking tot het gebruik van het geneesmiddel);
- d gebruiksinformatie (o.a. de manier waarop het geneesmiddel moet worden ingenomen).

Bij de zakelijke gegevens over de fabrikant, de verpakking e.d. gebeurt precies wat je zou verwachten: geen informatie over handelingen van de gebruiker, en de fabrikant presenteert zichzelf ook niet als identificatie-figuur, zodat je pro-

bleemloze passieve zinnen aantreft als deze:

(6) *Inodium wordt geleverd in een verpakking van 20 capsules.*

Wat er bij gebruiksinformatie gebeurt, is ook duidelijk. Maes e.a. (1995:165) geven expliciet de aanwijzing om hier het perspectief van de lezer/patiënt te kiezen in de presentatie van de informatie, en dat doen de bijsluiterschrijvers in het algemeen ook; zin (6) hierboven is hier een voorbeeld van. Interessanter zijn de tweede en derde categorie: zowel bij werkingsinformatie als bij risico-informatie zijn er namelijk goede redenen waarom de teksten een andere verhouding te zien geven van de actieve en passieve zinnen, zij het dat die redenen in beide gevallen nogal van elkaar verschillen. Enkele typische voorbeelden van zinnen met werkingsinformatie zijn de volgende:

(7) *Sulfasalazine Dumex remt ontstekingen in de darm.*

(8) *Diazepam werkt kalmerend en vermindert angst en spanning.*

Eigenlijk is direct duidelijk waarom er nu juist bij dit subtype van informatie actieve formuleringen voorkomen met het geneesmiddel als onderwerp: het gaat

hier om de genezende, dus voor de patiënt/lezer gunstige werking van het middel, en het ligt dus voor de hand dat de schrijver juist bij dit type informatie de lezer wil uitnodigen tot identificatie met het middel. Voor gunstige resultaten wil men dat middel natuurlijk ook graag ten volle verantwoordelijk stellen. Precies dezelfde mogelijkheid tot identificatie met het geneesmiddel ligt vermoedelijk ten grondslag aan het feit dat in dit soort tekstdelen zelfs gemakkelijk het perspectief van de patiënt/lezer wordt losgelaten ten gunste van het perspectief van het medicijn. Dat wil zeggen: tegen de algemene trend in van perspectiefkeuze voor de patiënt-lezer, zullen we dus juist bij werkingsinformatie kunnen verwachten dat het perspectief van de lezer wordt weggewerkt ten gunste van het geneesmiddel, o.a. in passieve zinnen. Inderdaad treffen we hier relatief vaak formuleringen aan als de volgende:

(9) *Sulfasalazine Dumex wordt gebruikt bij...*

TEKENING: ESTHER POLAK

Dat lijkt voor een deel al te verklaren waarom handelingen van de patiënt toch wel vaak in het passief beschreven worden.

Een andere situatie is aan de orde bij risico-informatie. Enkele typische voorbeelden daarvan zijn:

(10) *Aangezien Diazepam overgaat in de moedermelk, mag geen borstvoeding worden gegeven tijdens het gebruik van Diazepam Dumex.*

(11) *In zeldzame gevallen kan echter tijdens gebruik van Imodium duizeligheid optreden, zodat hiermee rekening moet worden gehouden bij het besturen van een voertuig of het bedienen van machines.*

Ook zin (5) is een voorbeeld van dit type informatie. Het gemeenschappelijke kenmerk ervan is dat de specifieke rol van de patiënt in dit soort gevallen die van (potentieel) *slachtoffer* is, en het is goed te begrijpen dat een schrijver zijn lezer niet graag uitnodigt zich nu juist met die rol te identificeren; het passief is een probaat middel om deze identificatie te vermijden. Als we apart kijken naar alle zinnen met de patiënt als handelende persoon in een slachtoffer-rol, dan blijkt ook dat de helft daarvan in het passief gesteld is – aanzienlijk meer dan in de andere onderdelen van de bijsluiters. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de patiënt/lezer *nooit* als onderwerp van een actieve zin optreedt; naast (10) komt ook (12) voor:

(12) *Tijdens zwangerschap en het geven van borstvoeding mag u 'Decadron' oogdruppels alleen gebruiken na overleg met uw arts.*

Bij risico-informatie concurreren twee tegengestelde strategieën met elkaar: de lezer zich laten identificeren met de rol van medicijngebruiker, maar niet met die van slachtoffer; kennelijk 'wint' soms de ene, en soms de andere.

Het *mechanisme* dat zorgt voor een relatief groot aantal passieve zinnen met de lezer als handelende persoon bij risico-informatie is dan wel duidelijk, daarmee staat nog niet vast dat dit optimaal is. Zou er niet iets voor te zeggen zijn om in plaats van (11) het veel directere (13) te zetten?

(13) *In zeldzame gevallen kan echter tijdens gebruik van Imodium duizeligheid optreden, zodat u hiermee rekening moet houden als u een voertuig bestuurt of een machine bedient.*

Of zou dat er juist toe kunnen leiden dat de patiënt uit overdreven bezorgdheid besluit het middel maar helemaal niet te gebruiken? Een antwoord op dit soort vragen kan alleen voortkomen uit (experimenteel) vergelijkend onderzoek, niet uit tekstanalyse alleen. Maar dat doet niets af aan het belang van het inzicht dat er verschillende motieven een rol spelen bij de keuze voor of tegen het passief in de beschrijving van verschillende soorten situaties die allemaal in een bijsluiter vermeld moeten worden. ■

Literatuur

- Cornelis, Louise H. (1994). 'The passive voice in computer manuals: a new perspective'. *Journal of Technical Writing and Communication* 25 (3), 285-301.
- Cornelis, Louise H. (1997). *Passive and perspective*. Utrecht Studies in Language and Communication 10. Amsterdam: Rodopi.
- Maes, Fons, Nicole Ummelen & Hans Hoeken (1996). *Instructieve teksten. Analyse, Ontwerp en Evaluatie*. Bussum: Coutinho.

De auteurs

Judith Vos studeerde Communicatiekunde aan de Universiteit Utrecht en werkt nu bij Cap Gemini. Arie Verhagen is hoogleraar Nederlandse Taalkunde aan de Opleiding Nederlands, Faculteit der Letteren, Universiteit Leiden.